

A Comparative Editing or an Arbitrary Change? A Critique of a Re-edited Version of *Atabat-ol-Kataba*

Mohammad Reza Masoumi*

Abstract

Atabat-ol-kataba is a book written by Montajab-o-ddin Badi'e Joveini which includes samples of administrative and court-related correspondence as well as friendly letters of the Sultan Sanjar Saljuqi era. The book was edited and published in 1950 by Allameh Ghazvini and Eghbal Ashtiani based on a photo version of the book as the only existing version of the work in question. It was also reprinted in 2005. A re-edited version of the book including an index and commentaries has recently been published in 2017 by Maryam Sadeghi. She has resorted to a comparative method based on the version published by Ghazvini and Eghbal. The present paper aims to explore Sadeghi's method of editing and correcting and to criticize some shortcomings with her work as opposed to Ghazvini and Eghbal's edition. The findings indicate that in spite of correcting several errors resulting from typesetting in Ghazvini and Eghbal's work, when it comes to refining the text itself, Sadeghi has frequently deviated from the comparative methodology and has rather made subjective corrections. As a result, in many cases, she has changed Ghazvini and Eghbal's correct choices on the basis of her own taste and subjective perception and has entered huge mistakes into the text. The paper examines some cases of such arbitrary changes.

Introduction

The unique manuscript version of *Atabat-ol-kataba* belongs to the National Library of Egypt. A photo of the manuscript was transferred to Iran in 1931 by Allameh Mohammad Ghazvini and was edited and published in 1950 by the attempts of Abbass Eghbal Ashtiani with an introduction by Allameh Ghazvini. The book was reprinted in 2005 by Asatir Publications in the form of an equally copied offset. Apart from this edition in which there have been some typos and shortcomings with the edition, no one re-edited *Atabat-ol-kataba* until 2017 when Maryam Sadeghi managed, once again, to re-edit and publish it by Negah-e Mo'aser Publications. Since she believes that "the text edited by Ghazvini is so incomplete and insufficient and does not provide a critically edited text and, thus, it cannot be profitable for the readers" (Joveini, 2017, p. 15), she has nictitated herself to re-edit the text in question so that "a totally edited and adorned text can be made available to readers" (Ibid, p. 66).

Reprinting and re-editing scholarly works typically aim at reviewing and disambiguating the previous prints as well as approaching the written manuscripts of the respective authors as closely as possible. In the works edited on the basis of a comparative methodology, such a mission imposes on the editors a doubled responsibility and undertaking. While in the comparative methodology, the editor is allowed to make use of his/her own guessing capabilities, such guesses cannot be effective, if he/she is not trained in the areas of text research and knowledge of texts and if he/she is not attentive to linguistic, semantic, thematic, historical, and cultural issues and evidence within the work in question or other works of the era under investigation. Moreover, "some contemporary editors have regretfully confused the comparative methodology with arbitrary edition and have made their own arbitrary non-scientific changes under the title comparative edition" (Jahanbakhsh, 2011, p. 32).

Since the re-edition of *Atabat-ol-kataba* has been made through a comparative method, it is necessary to explore the editor's proposed choices and compare the cases of difference with their counterpart choices in the previous edition. Such comparisons could be useful both for the readers of the book and the upcoming editors in their further re-editions in the future.

Materials and Methods

As Sadeghi has based her edition of *Atabat-ol-kataba* on the basis of the printed edition by Ghazvini-Eghbal, this research also resorts to a comparison between Ghazvini-Eghbal's edition and Sadeghi's edited version through an analytical-descriptive methodology by making references to library resources. In the present study, after making the above-mentioned comparison, Sadeghi's proposed

* Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Yasooj Branch, Islamic Azad University, Yasooj, Iran (Corresponding Author Email: masomi2525@gmail.com)

choices have been contrasted against choices adopted by Ghazvini-Eghbal as the base version, and cases where Ghazvini-Eghbal's adoptions have been preferable but Sadegi has mistakenly changed them, have been studied one by one under the title 'Errors in the Edition of the Text' along with an analysis of each and every item. So, an attempt has been made in analyzing the texts comparatively by making references to a wide variety of evidence from other comparable texts of the era in question as well as evidence from the text of the book under discussion. Furthermore, certain errors made in Ghazvini-Eghbal's edition which have been well-discovered by Sadeghi but have not been rightly corrected by her are presented under the title 'The Author's Proposals'.

Discussion of Results and Conclusions

In her re-edition of *Atabat-ol-kataba*, Sadeghi has divided the book into three sections: 'introduction', 'description of the text', and 'indices'. In the second section, she has edited the text of the book. A critical review of the 'description of the text', the typos, and editorial shortcomings with her work requires separate research. The present research aims at answering the following question: To what extent has Sadeghi been successful in her comparative edition of *Atabat-ol-kataba* and in presenting a well-edited text? The study has come up with the conclusion that she has managed to discern and resolve certain typos in Ghazvini-Eghbal's edition but when it comes to her critical edition of the text, for several times, she has acted subjectively and has mistakenly changed the correct choices according to her own taste and subjectivity, despite the fact that she has labeled her method a 'comparative methodology'. The present paper refers to some of these editorial errors so that the final outcome may be of some help both to potential readers of the book and to upcoming editors who may wish to re-edit the book in the future.

Keywords: *Atabat-ol-kataba*, Comparative Editing, Subjective Editing, Ghazvini and Eghbal, Maryam Sadeghi.

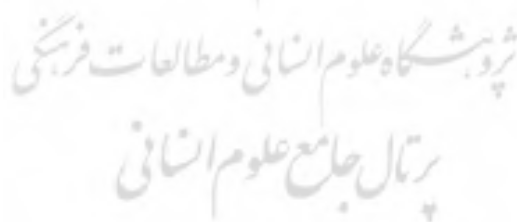
References

1. Afshar, I. (1975). *Qazvini's Letters to Taghizadeh*. Tehran: Javidan Publication.
2. Ashrafzadeh, R. (1992). *Dictionary of Rare Words, Compositions and Interpretations of Attar Neyshabouri's Works*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
3. Aufi, M. (1906). *Lubab Ul-Albab*. Attempted and Edited by Edward Brown. Leiden: Braille Press.
4. Baha'uddin Baghdadi, M. (2007). *Altavasol Ela- Altarassol*. Edited by Ahmad Bahmanyar. First Edition. Tehran: Asatir Publication.
5. Bayhaqi, A. (2012). *Diba-ye Didari: Full Text of Beyhaqi's History*. Introduction and Description of Problems by Mohammad Jafar Yahaghi and Mehdi Seyedi. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.
6. Bostani, F. (1995). *Monjadul Tollab*. Translated into Persian by Mohammad Bandar Rigi. Tehran: Islamic Publication.
7. Dehkhoda, A. A. (1999). *Loqatnameh*. Tehran: Publishing and Printing Institute of the University of Tehran.
8. Emadi Haeri, S. M. (2009). Edition of Texts with a View to the Edition of Persian Texts. *Gozaresh-e Mirath*, 3(25-26), 4-10.
9. Homayi, J. (Ed.) (1998). *Ezz Al-Din Kashani's Mesbah Ol-Hedayat va Meftah Ol-Kefayat*. Tehran: Homa Publication.
10. Ghayyem, A. (2007). *Farhang-e Moaser Arabic-Persian Dictionary*. Tehran: Farhang Moaser Publication.
11. Ibn Fares, A. (1984). *Mojam-e Maqaise Loqat*. Researched and Recorded by Abdul Salam Mohammad Haroon. Qom: Islamic Media School.
12. Ibn Manzur, M., & Shiri, A. (1988). *Lasan-Ol-Arab*. Researched by Ali Shiri. Beirut: Dar Ol-Ehya-Oltoras-Ol-Islami.
13. Jahanbakhsh, J. (2012). *A Guide to Editing Manuscripts*. Second Edition. Tehran: Mirath-e Maktoob Publication.
14. Jamaluddin Isfahani, M. (1942). *Divan*. Edited by Vahid Dastgerdi. Tehran: Sanai Publication.

15. Qazvini, M., & Iqbal Ashtiani, A. (Ed.) (2005). *Joveyni's Atabat-Ol-Kataba*. Tehran: Asatir Publication.
16. Sadeghi, M. (Ed.) (2018). *Joveyni's Atabat-Ol-Kataba*. Tehran: Negah-e Mo'aser Publication.
17. Qazvini, M. (Ed.) (1997). *Tarikh-e Jahangosha-ye Joveyni*. Tehran: Donya-ye Ketab Publication.
18. Maalouf, L. (1996). *Almonjad*. Translated by Mohammad Bandar Rigi. Second Edition. Tehran: Iran Publication.
19. Mayel Heravi, N. (1991). *Critical Edition of Texts*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
20. Mosfi, A. (1979). *Dictionary of Astronomical Terms*. Tabriz: Publications of the Institute of History and Culture of Iran.
21. Mustafa, I. (1989). *Mojam Al-Wasit*. Istanbul. Turkey: Dar Ol-Dawa.
22. Ragheb Isfahani, H. (n.d). *Mofradat-e Alfaz-e Quran*. Edited by Safwan Adnan Davoodi. Beirut: Dar Ol-Shamiya.
23. Iqbal, M. (Ed.) (2008). *Ravandi's Rahat Ulsodoor va Ayat Ulsoroor*. Tehran: Asatir Publication.
24. Yousofi, Gh. H. (Ed.) (2009). *Boostan*. Tehran: Kharazmi Publication.
25. Safa, Z. (1993). *A History of Iranian Literature*. 11th Ed. Tehran: Ferdows Publication.
26. Sahib Ibn Abbad, I. (1993). *Almohit fi Al-Loqat*. Researched by Mohammad Al Yassin. Beirut: Alam Ol-Ketab.
27. Barzegar Khaleghi, M. R. (Ed.) (2015). *Sanai's Divan-e Hakim Sanai*. Tehran: Zavvar Publication.
28. Tahami, G. (2007). *A'lam-e Tarikh-e Islam*. Tehran: Co Publication.
29. The Holy *Quran*.
30. Khatib Rahbar, Kh. (Ed.) (1997). *Varavini's Marzbannameh*. Tehran: Safi Ali Shah Publication.

Websites

31. Anonymous authors. *List of Arabic Vocabulary*. Available from: <http://www.almaany.com>. Accessed 13 November 2020.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (پژوهشی پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سیزدهم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۸۹-۶۷

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۹/۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۵

Doi: [10.22108/RPLL.2021.126041.1801](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.126041.1801)

تصحیح قیاسی یا تغییر ذوقی؟ نقدی بر تصحیح مجدد *عتبة الکتبة*

محمد رضا معصومی*

چکیده

کتاب *عتبة الکتبة* انشای منتجب‌الدین بدیع جوینی مشتمل بر مراسلات دیوانی و مکاتبات اخوانی عهد سلطان سنجر سلجوقی است. این کتاب به‌اهتمام علامه قزوینی و استاد اقبال آشتیانی براساس عکس‌تنها نسخه موجود اثر، تصحیح شد؛ در سال ۱۳۲۹ ش. به چاپ رسید و در سال ۱۳۸۴ ش. تجدید چاپ شد. تصحیح دوباره این کتاب به همراه نمایه‌ها و شرح متن، در سال ۱۳۹۶ ش. به‌اهتمام مریم صادقی انجام شده است. صادقی گفته *عتبة الکتبة* را به روش قیاسی و براساس کتاب یا نسخه چاپی قزوینی - اقبال تصحیح کرده است. مسئله اصلی این پژوهش، بررسی شیوه تصحیح صادقی و نقد برخی کاستی‌های آن است که پس از مقابله با تصحیح قزوینی - اقبال استخراج شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد در چاپ قزوینی - اقبال، مواردی از خطاهای چاپی یا اشتباهات ناشی از سهو در کتابت یا تصحیح وجود دارد که صادقی در رفع آنها کوشیده و به‌ویژه برخی خطاهای چاپی را به‌خوبی اصلاح کرده است؛ اما در تصحیح متن، بارها از روش قیاسی خارج شده و به تصحیح ذوقی دست زده است؛ یعنی به سلیقه خویش، ضبط درست قزوینی - اقبال را تغییر داده است؛ در نتیجه اشتباهات آشکاری را به متن وارد کرده است. در این پژوهش، مواردی از این دست تغییرات ذوقی، بررسی و تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی: *عتبة الکتبة*؛ تصحیح قیاسی؛ تصحیح ذوقی؛ قزوینی - اقبال؛ مریم صادقی

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران، masomi2525@gmail.com

۱- مقدمه

منشآت موجود در ادب فارسی چنین نشان می‌دهد که عده‌ای از دبیران و مترسّان - علاوه بر اینکه به اقتضای پیشه دبیری به نگارش نامه‌های دیوانی اشتغال داشته‌اند - برای تعلیم عملی فن دبیری و به دست دادن الگویی جامع در نویسندگی و قواعد آن، مجموعه‌ای از مراسلات خود یا دبیران دیگر را گردآوری کرده‌اند؛ سپس با یکی از کلمات کتاب، کاتب، کتبه، ترسل، الفاظ، رسائل، دبیری و... برای آن نامی ساخته‌اند. *عتبه / الکتبه* یکی از این مجموعه‌مراسلات است که علی بن احمد منتجب‌الدین بدیع جوینی، منشی و صاحب‌دیوان رسایل سلطان سنجر سلجوقی، آن را در دو بخش سلطانیات و اخوانیات گردآوری کرده است. جوینی در کتاب خود به جزئیات قواعد نویسندگی و آموزش ترکیبات و مفردات و... نپرداخته و تنها به ارائه نمونه‌هایی از نامه‌ها بسنده کرده است؛ ولی اهمیت کار وی و ارزش کتاب او تا جایی است که «منتجب‌الدین را نویسندگان و بلغای بعد از او به بلندی مقام ستوده و *عتبه / الکتبه* او را از جمله سرمشق‌هایی شمرده‌اند که مطالعه آن بر مترسّان لازم و واجب است» (صفا، ۱۳۷۱، ج ۲: ۹۶۹)؛ به جرئت می‌توان گفت این کتاب یکی از ارکان نثر مترسّانه و از امهات آثاری از این دست است.

نسخه خطی منحصربه‌فرد *عتبه / الکتبه* متعلق به کتابخانه ملی مصر است و عکس آن به همت علامه محمد قزوینی در سال ۱۳۱۰ ش. به ایران منتقل شد. چاپ نخست *عتبه / الکتبه* در سال ۱۳۲۹ ش. در شرکت سهامی چاپ، به‌اهتمام و تصحیح استاد عباس اقبال آشتیانی و مقدمه علامه قزوینی انجام شد. چاپ دوم کتاب نیز در سال ۱۳۸۴ ش. عیناً از روی چاپ اول و به شیوه افسست، در انتشارات اساطیر صورت گرفت. پس از این چاپ که از برخی ایرادهای چاپی و اشکالات در تصحیح مصون نمانده است، کسی به تصحیح *عتبه / الکتبه* روی نیاورد تا اینکه در سال ۱۳۹۶ ش. مریم صادقی به تصحیح و چاپ دوباره آن اهتمام ورزید و کتاب را در نشر نگاه نو منتشر کرد. او با این باور که «تصحیح متن قزوینی بسیار ناقص و نارسا است و متنی منقح را در دسترس قرار نمی‌دهد لذا خواننده نمی‌تواند از آن بهره ببرد» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۵)، بر خود لازم دانست که متن کتاب *عتبه / الکتبه* را یک بار دیگر تصحیح کند تا «نسخه‌ای کاملاً منقح و آراسته در اختیار مخاطبان قرار گیرد» (همان: ۶۶).

صادقی در این چاپ، کتاب را به سه بخش مقدمه، شرح متن و نمایه‌ها تقسیم کرد و در بخش شرح متن، به تصحیح آن نیز پرداخت. نقد و بررسی شرح متن، نمایه‌ها، خطاهای چاپی و ایرادهای ویرایشی چاپ صادقی، تحقیقی جداگانه می‌طلبد؛ اما پژوهش پیش‌رو به بررسی مواردی از متن *عتبه / الکتبه* اختصاص دارد که مصحح مدعی است آنها را به روش قیاسی تصحیح کرده است.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که «صادقی تا چه حد در تصحیح قیاسی *عتبه / الکتبه* و ارائه متنی منقح موفق بوده است؟».

۱-۱ هدف پژوهش

هدف این پژوهش آن است که با مقابله متن *عتبه / الکتبه* تصحیح قزوینی - اقبال و متن تصحیح صادقی، مواردی بررسی شود که صادقی به تصحیح آنها پرداخته است و درستی یا نادرستی آنها مشخص شود؛ به عبارت دیگر، شواهدی برای نشان‌دادن خلط تصحیح قیاسی و تصحیح ذوقی استخراج و ارائه گردد که به تغییر یا

تحریف متن عتبه الکتبه در چاپ مجدد آن انجامیده است.

۲-۱ ضرورت پژوهش

تجدید چاپ و تصحیح دوباره آثار علمی با هدف بازنگری و رفع ابهامات چاپ‌های قبلی و ارائه نزدیک‌ترین صورت ممکن این آثار به نوشته مؤلف صورت می‌گیرد؛ اما به قول علامه قزوینی، مسامحه و مساهله در چاپ این آثار موجب می‌شود که اثر، سرشار از «اغلاط واضحه بل فاضحه» و مصداق «بیر کلمه و اوچ غلط» (یک کلمه و سه غلط) گردد (نک. افشار، ۱۳۵۳: ۵۱)؛ بنابراین بررسی ضبط‌های پیشنهادی مصحح در تصحیح دوباره عتبه الکتبه و مقابله اختلافات آن با چاپ و تصحیح قبلی، امری ضروری است که هم برای خوانندگان این کتاب مفید خواهد بود و هم مصحح را در چاپ‌های بعدی کتاب یاری خواهد رساند.

۳-۱ پیشینه پژوهش

تا جایی که نگارنده پژوهیده است، تاکنون تحقیقی درباره تصحیح دوباره کتاب عتبه الکتبه به‌اهتمام مریم صادقی انجام نشده است.

۴-۱ روش پژوهش

صادقی در تصحیح عتبه الکتبه، نسخه چاپی مصحح قزوینی - اقبال را اساس کار خود قرار داده است و به همین سبب، این پژوهش نیز با مقابله دو متن تصحیح قزوینی - اقبال و صادقی و به شیوه تحلیلی - توصیفی با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در این پژوهش، پس از مقابله دو متن، ضبط‌های پیشنهادی صادقی با ضبط قزوینی - اقبال به‌عنوان ضبط اساس مقایسه شد و مواردی که ضبط قزوینی - اقبال ارجح بود و صادقی به‌خطا آنها را تغییر داده بود، همراه با تحلیل مطالب، ذیل عنوان «خطاهای تصحیح متن» بررسی شد.

۲- بحث اصلی

صادقی در مقدمه کتاب عتبه الکتبه، چندین بار بر تصحیح قزوینی - اقبال خرده گرفته و با غیرمنفح دانستن آن، بر ضرورت تصحیح دوباره کتاب تأکید کرده است:

- «این متن به‌دلیل تصحیح ناقص و اشتباهات و مشکلات و ابهامات فراوان، در میان آثار ادبیات فارسی، آنگونه که باید مورد توجه واقع نشده است» (جوبنی، ۱۳۹۶: ۱۶)؛
- «مشکلات و پیچیدگی‌های این متن عمدتاً شامل تسامحات و سهل‌انگاری‌های ناصحان [ظ: ناسخان] و کاتبان نسخه و بی‌دقتی‌های مصحح کتاب است» (همان: ۶۶)؛
- «در این کتاب با اینکه تصحیح شده، بسیاری از اشتباهات فاحش و غلط‌های آشکار متن همچنان باقی بود که ناشی از اشتباه ناسخان و بعضاً غفلت مصحح اثر است» (همان: ۶۹)؛
- «تصحیح متن قزوینی بسیار ناقص و نارسا است و متنی منفح را در دسترس قرار نمی‌دهد؛ لذا خواننده نمی‌تواند از آن بهره ببرد؛ بنابراین لازم بود این متن یک بار دیگر تصحیح شود» (همان: ۱۵).

او روش خود در تصحیح متن را «قیاسی» خوانده است: «در روش تصحیح این اثر غیر از نسخه قزوینی، نسخه دیگری هم موجود نبود که بتواند در رفع ابهامات کمک نماید؛ لذا با روش قیاسی، متن بازخوانی و

ابهامات و جاهای خالی کتاب به تناسب معنا و حدس قریب به یقین بازخوانی و اصلاح شد» (همان: ۶۶). درست است که در تصحیح قیاسی، مصحح مجاز به استفاده از حدس و تشخیص خویش است؛ اما این حدس، بدون پروردگی در متن‌شناسی و متن‌پژوهی و بدون توجه به قراین و مؤیدات زبانی، معنایی، موضوعی، تاریخی و فرهنگی موجود در خود اثر یا آثار هم‌عصر آن، به جایی راه نخواهد برد. تصحیح قیاسی «به‌مراتب از شیوه‌های سه‌گانه تصحیح دشوارتر است و توانایی و حوصله‌ای بیشتر می‌طلبد؛ زیرا مصحح برای تصحیح هر ضبط مغلوط مغشوش ناگزیر است که با اتکای بر قریحه نکته‌سنجی و بر اثر جست‌وجوهای پیگیر در آثار عصر مؤلف و به مدد ذوق نقادی و سخن‌سنجی از نگارش‌های هم‌طراز و هم‌گونه اثر مورد نظر، قراین و مؤیداتی بجوید و با توجه به برهان و حجت علمی و تحقیقی - که خواننده محقق را قانع کنند - ضبط‌های درست و مضبوط را جایگزین ضبط‌های مغلوط و نادرست نسخه کند» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۸۲)؛ به عبارت دیگر، در تصحیح قیاسی مصحح «برپایه شناختی که از الفاظ، مفاهیم، متون هم‌خانواده، زمان و مکان تألیف متن و... به دست آورده، ضبطی را که صحیح‌تر و اصیل‌تر می‌پندارد به جای ضبط نسخه‌ها پیشنهاد می‌کند و (با ذکر ضبط نادرست در پانویس) در متن نهایی جای می‌دهد» (عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۹)؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در تصحیح قیاسی، ذوق و احساس مصحح جایگاهی ندارد و این درحالی است که تصحیح ذوقی که نتیجه آن به تصحیح آزاد شبیه است، بر ذوق و سلیقه استوار است و مصحح به تشخیص خود به تصحیح متن دست می‌زند؛ بدون اینکه به استناد آن مقید باشد. «متأسفانه برخی معاصران، تصحیح قیاسی را با تصحیح ذوقی خلط کرده‌اند و تغییرات دلخواه غیرعلمی خود را در متون، تصحیح قیاسی نامیده‌اند» (جهانپخش، ۱۳۹۰: ۳۲).

بررسی تصحیح مجدد *عتبة الکتبة* نشان می‌دهد که مصحح این اثر نیز تصحیح ذوقی را با تصحیح قیاسی به هم آمیخته است و در بسیاری از موارد و به اشتباه، ضبط‌های درست قزوینی - اقبال را به ضبط‌های احسن و متعارف مطابق با ذوق خود تغییر داده است. در این بخش از پژوهش، برخی از این خطاها ارائه و بررسی می‌شود.

۱-۲ خطاهای تصحیح متن

۱. شجره / شَعْب

متن صادقی

«هرکس از طلبه علم انشاء، دست به شعبه‌ای از

شجره لغت عربی می‌زدند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۹۷).

متن قزوینی - اقبال

«هرکس از طلبه علم انشاء، دست به شعبه‌ای از

شجره لغت عربی می‌زدند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۲).

با توجه به اینکه یکی از معانی «شعبه»، «شاخه درخت» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل شعبه)، تصحیح و تغییر شجره به شعب، نادرست و تصحیح ذوقی است. مثال زیر می‌تواند مؤید این معنی واضح باشد:

«امیر سید فلان را که از دوحه سیادت، شعبه‌ای مطهر است و از انوار سعادت، شعله‌ای مظهر» (بهاءالدین

بغدادی، ۱۳۸۵: ۱۹۲).

۲. طبع و خاطریم [وقّادم]

متن قزوینی - اقبال

«آن سخن بر دلم مؤثر آمد و طبع و خاطریم از غیرت و انفت متقد شد [...] در آن حدّت طبع و توقّد خاطر، جواب آن نامه بنوشتیم» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳).

متن صادقی

«آن سخن بر دلم مؤثر آمد و طبع و خاطریم [وقّادم] از غیرت و انفت متقد شد...» (جوینی، ۱۳۹۶: ۹۸).

مصحّح، ترکیب «طبع و خاطریم» را به نظر، نادرست می‌داند و می‌نویسد: «با توجه به متقد و نیز توقّد خاطر، احتمالاً کلمه وقّاد است» (همان).

افزودن کلمه «وقّادم» به متن، صحیح نیست؛ زیرا «متقدشدن خاطر»، وقّادبودن آن را هم در بر دارد و نیازی به آوردن این صفت در متن نیست؛ همچنین اگر به دلیل وجود قرینه «توقّد خاطر»، می‌توان «وقّاد» را به «خاطر» افزود، پس به قرینه «حدّت طبع» نیز باید صفت «حدّاد» را به «طبع» اضافه کرد. ضمن اینکه در ترکیب «خاطریم وقّادم»، ضمیر «م» در «خاطریم» حفظ شده است که احتمالاً خطای چاپی باشد.

۳. شادیان/ بادیان

متن قزوینی - اقبال

«مرا در آنچه می‌نوشتم اعتقاد آن نبودی که مستفاد شادیان [کذا] و مبتدیان شاید بود تا به مبرزان و منتهیان چه رسد» (جوینی، ۱۳۸۴: ۵).

متن صادقی

«مرا در آنچه می‌نوشتم اعتقاد آن نبودی که مستفاد بادیان و مبتدیان شاید بود تا به مبرزان و منتهیان چه رسد» (جوینی، ۱۳۹۶: ۹۹).

مصحّح که «بادیان» را در معنی «ابتداکنندگان» به کار برده، درباره تصحیح این واژه چنین نوشته است: «ق: شادیان [کذا] است که با توجه به معنای شادیان، کلام نامفهوم می‌شود؛ شادی: سرودگویی، شعرخواننده» (همان). تصحیح و تبدیل نادرست «شادی» از آنجا ناشی می‌شود که مصحّح فقط معنی «مغنی» را برای این واژه در نظر داشته است و از معنای دیگر واژه که در این متن هم مدنظر بوده، غافل شده است. این واژه در فرهنگ‌های لغت عربی، در معانی زیر دیده می‌شود:

- «الشادی: الذی تعلّم شيئاً من العلم والأدب والغناء ونحو ذلك أي أخذ طرفاً منه» (ابن منظور، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۴: ۴۲۵)؛
- «الشادی: طالب الأدب والعلم، والجمع: شداة» (مصطفی و دیگران، ۱۹۸۹م، ج ۱: ۴۷۶)؛
- «الشادی: مردم کم‌بهره از دانش، کم‌دانش؛ جمع: شداة، شادون» (قیم، ۱۳۸۴: ۶۱۰)؛
- «الشاد: کمی دانش اندوز» (بستانی، ۱۳۷۳: ۲۷۵)؛
- «شاد: جمع: شادون و شداة؛ اسم فاعل از شدا/ شدا بن طالب الأدب والعلم. و شدا من الأدب والعلم»

شیئاً: حَصَلَ طَرْفًا مِنْهُ» (المعانی، ۱۳۹۹: ذیل شاد).

معانی بالا نشان می‌دهد که جوینی «شادیان» را مترادف با «مبتدیان» و در معنی طالبان علم و ادب که هنوز بهره کاملی از دانش ندارند به کار برده است؛ بنابراین تغییر تصحیح‌گونه آن به «بادیان» جایز نیست.

۴. مسترم / متبرم

متن قزوینی - اقبال

«و متصرفان اوقاف، دام عزهم، برحسب اشارت و صواب‌دید محیی‌الدین [...] در عمارات مدرسه و اصلاح هرچه او از آن مسترم گردد بوقت ایستادگی نمایند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۸).

متن صادقی

«و متصرفان اوقاف (دام عزهم) برحسب اشارت و صواب‌دید محیی‌الدین، [...] در عمارت مدرسه و اصلاح هرچه او از آن متبرم گردد به وقت ایستادگی نمایند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۰۳).

مصحح پس از گنجاندن «متبرم» در متن، چنین توضیح داده است: «به ستوه آمده و ملول؛ مبرم هم درست است» (همان)؛ درحالی‌که واژه «مُسترم» که اسم فاعل از «استرم» است صحیح بوده است و نیازی به تغییر آن نیست. «استرم» به معنی «خواستار بازسازی شد، طلب اصلاح نمود، کسی را برای تعمیر یک چیز فراخواند» است (نک. بستانی، ۱۳۷۳: ۲۰۳؛ معلوف، ۱۳۷۴، ج ۱: ۶۱۸؛ قیّم، ۱۳۸۵: ۷۳) و «مُسترم» به معنی «مرمت‌خواه، اصلاح و عمارت‌خواهنده از کسی» است.

با توجه به اینکه نامه مورد بحث در تقلید تدریس مدرسه نظامیه نیشابور به خواجه محیی‌الدین محمد بن یحیی است، سلطان سنجر به متصرفان اوقاف توصیه کرده است که در عمارت مدرسه و بازسازی هر بخشی از بنای مدرسه که محیی‌الدین خواستار مرمت و اصلاح آن است (نیاز به بازسازی دارد) به موقع اقدام کنند.

۵. آیات / آلت

متن قزوینی - اقبال

«ایزد سبحانه و تعالی [...] تأیید و نصرت را آیاتِ رایات و اعلام ما کرده» (جوینی، ۱۳۸۴: ۹).

متن صادقی

«ایزد سبحانه و تعالی [...] تأیید و نصرت را آلتِ رایات و اعلام ما کرده» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۰۴).

به نظر می‌رسد تغییر «آیات» به «آلت» در همنشینی با دیگر واژه‌های این عبارت منشیانه، بیانگر نوعی بی‌ذوقی ادبی و یا کم‌توجهی باشد. معنای عبارت با ضبط «آیات»، کاملاً رسا و گویاست: تأیید و نصرت الهی، نشان‌های رایات و درفش‌های ماست (بر آنها نقش بسته است).

این مضمون در تاریخ جهانگشا به این صورت به کار رفته است: «تا رایات ظفرنگارِ نصرت‌پیکر ما، حَفْها الله بالنصر، بر حدود ممالک ارمن خفقان یافته است» (جوینی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۷۷).

۶. تمکن / تمکین

متن قزوینی - اقبال

«هر روز اثمار آن از بسطت عرصه ملک و تمکن، از نواصی اقصای آمال ظاهرتر می‌یابیم» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۰).

«هر روز اثمار آن از بسطت عرصه ملک و تمکین، از نواصی اقصای آمال ظاهرتر می‌یابیم» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۰۵).

مصحح در توضیح تمکین چنین آورده است: «توانایی قدرت و شکوه. عطف به بسطت: مکان و دارندگی. معنای عبارت: ثمره‌های نعمت خداوندی از گستردگی ملک ما و رسیدن به مرادها و آرزوهای دور و دراز هم مشهود است؛ ق: تمکن که به نظر نادرست می‌آید» (همان).

حال آنکه «تمکن» نیز به معنی «قدرت و توانایی و استوارشدگی» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تمکن) و تبدیل آن به «تمکین» وجهی ندارد.

۷. مَثَب / مَثَاب

متن قزوینی - اقبال

«و او را تبارک اسمه بر هرچه کند و اندیشد مطلع شناسد و بر خیر و شر مَثَب و معاقب» (جوینی، ۱۳۸۴: ۲۳).

«و او را تبارک اسمه بر هرچه کند و اندیشد مطلع شناسد و بر خیر و شر مَثَاب و معاقب» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۱۸).

مصحح که «معاقب» را اسم مفعول پنداشته و «مُعَاقَب» خوانده است، بر آن شده است تا «مَثَب» را نیز به اسم مفعول تبدیل کند و با نادرست دانستن ضبط قزوینی - اقبال، خود تصحیح و شرحی نادرست بدین مضمون ارائه دهد: «پاداش به او می‌دهند یا عقاب می‌کنند؛ ق: مَثَب؛ مَثَب پاداش‌دهنده و مَثَاب پاداش‌گیرنده است؛ بنابراین ضبط ق نادرست است» (همان)؛ حال آنکه جمله «بر خیر و شر مَثَب و معاقب» معطوف به جمله قبل است که «او را» و «شناسد» به قرینه لفظی از آن حذف شده است؛ بنابراین معنای درست عبارت چنین است: «[تاج‌الدین ابوالمکارم باید] خداوند را بر خیر، پاداش‌دهنده و بر شر، عذاب‌کننده شناسد».

البته جوینی در عتبه الکتبه، شش مرتبه نیز این دو واژه را به صورت «مَثَاب و مُعَاقَب» (اسم مفعول) به کار برده است (نک. همان: ۱۰۶ و ۱۲۲ و ۱۳۸ و ۱۳۹ و ۱۴۷ و ۱۶۷) و احتمالاً مصحح عبارت مورد بحث را به استناد و قیاس با این شش مورد، اما به اشتباه تصحیح کرده است.

۸. عزّ / عزّت

متن قزوینی - اقبال

«شرف انتماء و اعتزاء منصب نبوت و اعتلاء و شرف انتماء و اعتزاء به منصب نبوت و اعتلاء»

ارتقاء بر مراتب عزّ رسالت» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳۴).
و ارتقاء بر مراتب عزّت رسالت» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۲۹).

با توجه به اینکه «عزّ» و «عزّت» مترادف است، مشخص نیست که مصحح به چه دلیل «عزّت» را جایگزین «عزّ» کرده است یا چه بار معنایی در «عزّت» دیده که «عزّ» از آن معانی عاری بوده است؟ از سوی دیگر، نگاهی به متن *عَبْتَةُ الْكُتْبَةِ* نشان می‌دهد که جوینی بارها از «عزّ» به جای «عزّت» استفاده کرده است:

- «چون او با عزّ نبوت و رسالت و کمال عظمت و جلالت رنج زوال کشید» (همان: ۲۵۴)؛
- «در آن جوار عزّ و شرف و مستقر اقبال و دولت دو جهانی گذرانم» (همان: ۲۱۹)؛
- «مجلس سامی به سعادت و مبارکی به مستقرّ عزّ باز رسید» (همان: ۲۳۵).

۹. منصب / منقبت

متن قزوینی - اقبال

«ظهیرالدین به حضرت سرخس پیش تخت ما
برسید و برحسب شرف منصب و فضیلت کمال
علم که بدان از اقران خویش سادات و علمای
جهان متمیز است مزید تقریب و اکرام و تبجیل
و احترام یافت» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳۵).

«ظهیرالدین به حضرت سرخس پیش تخت ما
برسید و برحسب شرف منقبت و فضیلت کمال
علم که بدان از اقران خویش سادات و علمای
جهان متمیز است مزید تقریب و اکرام و تبجیل
و احترام یافت» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۰).

ظهیرالدین تاج‌الاسلام از علما و سادات بلخ است که در دوره سنجر، مناصب نقابت سادات مازندران و تولیت اوقاف و برگزاری مجالس وعظ در آنجا را به صورت موروثی بر عهده داشته است و طبق این نامه، منصب تدریس در مدارس تکشی و کوزه و مسجد سرسنگ و... نیز به او واگذار شده است؛ بنابراین وقتی در سرخس به حضور سلطان سنجر رسیده است، به خاطر شرف مناصب مذکور و کمال علمش، بیشتر از دیگران مورد احترام سلطان قرار گرفته است؛ در نتیجه، تغییر «منصب» به «منقبت» صحیح نمی‌نماید.

۱۰. استعداد / استعداد

متن قزوینی - اقبال

«دولت را به بقای دعای او استناد و اعتضاد و
اهل سنت را به روزگار متبرک او اعتداد و
استعداد» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳۸).

«دولت را به بقای دعای او استناد و اعتضاد اهل
سنت را به روزگار متبرک او اعتداد و استعداد»
(جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۲).

صادقی ضمن حذف نابه‌جای حرف «واو» بعد از اعتضاد، لغت «استعداد» را نیز به تصحیح ذوقی به

«استسعاد» تبدیل کرده است. حال آنکه به نظر می‌رسد جوینی اعتداد و استعداد را در معنی «آمادگی و مهیا شدن» به کار برده است و تغییر آن به «استسعاد» وجهی ندارد.

۱۱. البادية / الباریة

متن قزوینی - اقبال

«هُوَ الْمَشْكُورُ عَلَى مَوَاهِبِ الْبَادِيَةِ الظَّاهِرَةِ وَ صَنَائِعِهِ الْمُتَوَالِيَةِ الْمُتَظَاهِرَةِ» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳۸).

متن صادقی

«هُوَ الْمَشْكُورُ عَلَى مَوَاهِبِ الْبَارِيَةِ الظَّاهِرَةِ وَ صَنَائِعِهِ الْمُتَوَالِيَةِ الْمُتَظَاهِرَةِ» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۲).

مصحح «البادية» را به «الباریة» تغییر داده و عبارت را اینگونه معنی کرده است: «خداوند را به خاطر مواهب آشکار و ظاهری که به ما ارزانی داشته و نیکی‌ها و الطاف پیوسته‌ای که بر ما داشته شکر می‌گزاریم» (همان)؛ حال آنکه «البادی» اسم فاعل از «بدا/یدو» و به معنی «آشکار و واضح» است و تغییر آن به «الباریة» که گمان نمی‌کنم در هیچ فرهنگ لغتی به معنی «آشکار» به کار رفته باشد، جایز نیست.

۱۲. در حال هر [...] / در هر حال و [...]

متن قزوینی - اقبال

«و اعتصام در حال هر حرکت و مقام، و طلب هر مقصود و مرام به حول و قوت او کنیم» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳۹).

متن صادقی

«و اعتصام در هر حال و حرکت و مقام و طلب هر مقصود و مرام به حول و قوت او کنیم» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

مصحح با افزودن نابه‌جای حرف «واو» قبل از حرکت و تغییر عبارت قبل از آن، «اعتصام در هر حال» را یک جمله به شمار آورده و آن را چنین معنی کرده است: «یعنی موجب اعتصام ما در هر کار» (همان). سبک نویسندگی جوینی و موازنه‌سازی‌ها و قرینه‌پردازی‌های وی در عتبه‌الکتابه نشان می‌دهد که ضبط قزوینی که «هر حرکت و مقام» با «هر مقصود و مرام» قرینه شده، ارجح بوده است و نیازی به اصلاح و تغییر آن نیست.

بخشی از عبارت بالا، در راحة‌الصدور نیز آمده است که ضبط «در حال هر حرکت» را تأیید می‌کند: «همواره همّت بر ابتغای مرضات ایزد عزّ اسمهُ مقصور دارد و اعتصام در حال حرکت و مقام به حول و قوت ملک علّام کند» (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

۱۳. شرایط این شغل / شرایط شغل

متن قزوینی - اقبال

متن صادقی

«شرایط این شغل ریاست به‌جملگی به نیابت
نجم‌الدین بازگذارند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۴۱).
«شرایط شغل ریاست به‌جملگی به نیابت
نجم‌الدین بازگذارند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۶).

به نظر می‌رسد وزن دو پاره عبارت موجب شده است تا مصحح، صفت «این» را از جمله حذف کند؛ درحالی‌که جوینی لفظ «شغل» را با صفات پیشین «این / آن» به کار می‌برد؛ مثال: «پیوسته، آن شغل استیفا در تیمارداشت نواب او بوده است» (همان: ۱۴۰).

۱۴. رفع / رقم

متن قزوینی - اقبال

«جماعت نایبان دیوان اشراف، حَرَسَهُمُ اللهُ،
نسخت رفع ارتفاعات و مستخرجات اموال
او برند تا در آن تأمل می‌کند و آن را بعد از
مطالعت، بواجب بر کار می‌گیرد» (جوینی، ۱۳۸۴: ۴۷).
«جماعت نایبان دیوان اشراف، حَرَسَهُمُ اللهُ،
نسخت رقم ارتفاعات و مستخرجات اموال
پیش او برند تا در آن تأمل می‌کند و آن را بعد
از مطالعت، به واجب بر کار می‌گیرد» (جوینی،
۱۳۹۶: ۱۴۱).

مصحح که «رفع» را به «رقم» تبدیل کرده است، هیچ توضیح یا معنایی برای آن نیاورده است؛ ولی به نظر می‌رسد که ایشان «رقم» را در معنی «عدد، شمار و حساب» به کار برده باشد. این تغییر نابه‌جا درحالی است که واژه «رفع» به معنای «تعیین و محاسبه درآمد و عایدی برای اخذ مالیات» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل رفع) و ارتفاعات و مستخرجات هم از اصطلاحات رایج دوره سلجوقی است که نیازی به ذکر معنای آنها در اینجا نیست. سعدی «رفع» را در معنی اخیر و در ترکیب «رفع دیوان و دیوانیان» به کار برده است:

امین بایسد از داور اندیش‌ظنناک
ننه از رفع دیوان و زجر و هلاک
(سعدی، ۱۳۸۷: ۴۴)

نیاورده عامل غش اندر میان
نیندیشسد از رفع دیوانیان
(همان: ۱۹۴)

۱۵. اولیای دولت / اولیای [دنیا و] دولت

متن قزوینی - اقبال

«این مثال فرمودیم تا کافه اولیای دولت و امثال
دین و ملت و اعیان و معتبران حضرت از حشم
و خدم و ارباب قلم، آدام الله عزهم، حسن رأی
ما درباب اکفی الکفات بواجبی بشناسند»
«این مثال فرمودیم تا کافه‌ی اولیای [دنیا و]
دولت و امثال دین و ملت و اعیان و معتبران
حضرت از حشم و خدم و ارباب قلم، آدام الله
عزهم، حسن رأی ما درباب اکفی الکفاه به

(جوینی، ۱۳۸۴: ۵۰).

واجبی بشناسند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۴۳).

مصحح احتمالاً به قرینه «امثال دین و ملت»، «دنیا» را به عبارت افزوده است و «اولیای دنیا و دولت» را «امور دنیایی» (؟) معنی کرده است؛ اما همانطور که از سیاق کلام نیز برمی آید، منظور از «اولیای دولت»، «کارگزاران، امرا و ارکان دولت» (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل اولیا) یا به عبارت ساده‌تر «بزرگان حکومتی و دولتمردان» است. جوینی در *عتبه الکتبه* هرگز «اولیای دنیا» را به کار نبرده است؛ اما دو بار دیگر از ترکیب «اولیای دولت» استفاده کرده است که بر صحیح بودن ترکیب یادشده در عبارت بالا دلالت می‌کند:

– «و رتبت و منزلت، از مراتب و منازل اقران او که **اولیای دولت** اند برگزیده» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۳)؛

– «هر دو مخلص‌ترین **اولیای دولت** اند تا در هر مهم با ایشان مشاورت فرموده آید» (همان: ۱۷۷).

۱۶. مقطعان و ولات / مقطعان ولایت

متن قزوینی – اقبال

متن صادقی

«و مقطعان و ولایة و متصرفان را بگوید تا در نیکوداشت ایشان به همه غایتی برسند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۶۹).

«و مقطعان ولایت و متصرفان را بگوید تا در نیکوداشت ایشان به همه غایتی برسند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

«ولات» جمع «والی» است که بارها در *عتبه الکتبه* معطوف به «مقطعان» به کار رفته و از اصطلاحات معمول و مرسوم اینگونه متون است:

– «جملگی **ولات** و مقطعان و گماشتگان را تنبیه کند تا بر رعایا حیف نکنند» (همان: ۱۱۶).

– «فرمان لازماً نافذاً چنان است که شحنگان و نواب **ولات** و مقطعان و متصرفان و مشاهیر و رؤسا و اعیان مازندران، آدام الله عزهم، حرمت اوحدالدین موفور دارند» (همان: ۱۷۱).

– «صدور و اکابر دیوان و ارکان دولت قاهره، [...] به ابواب **ولات** و مقطعان می‌سازند» (همان: ۲۲۹).

بنابراین تغییر آن به «ولایت» نادرست است؛ ضمن اینکه در سراسر متن صادقی، «مقطعان» با «ط» مشدد ضبط شده است (؟).

۱۷. اصحاب اطراف / اصحاب اغراض

متن قزوینی – اقبال

متن صادقی

«از این جهت ارباب حاجات خصوصاً **اصحاب اطراف** در نجح مطالب و اصحاب اغراض و مآرب توّسل به سفارت او جسته‌اند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۷۱).

«از این جهت ارباب حاجات خصوصاً **اصحاب اطراف** در نجح مطالب و مآرب توّسل به سفارت او جسته‌اند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۶۱).

مصحح ضمن تغییر عبارت، در توضیح خود حکم قطعی صادر کرده و درباره عبارت مصحح قزوینی چنین گفته است: «این عبارت به دلیل تسامح مسلم ناسخ و مصحح چنین ضبط شده...» (همان)؛ حال آنکه «اصحاب اطراف» یا «اصحاب الثغور» به معنی «مرزداران و مرزبانان» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل اصحاب اطراف) و دلیلی برای تغییر این ترکیب وجود ندارد؛ هرچند به نظر می‌رسد در متن قزوینی نیز «اصحاب» دوم زائد باشد.

۱۸. شجره همایون، ثمره [...] / شجره همایون ثمره

متن قزوینی - اقبال

«و فرزند او امیر اسفهلار علاءالدین ابوبکر،
رَحْمَهُ الله از آن شجره همایون، ثمره شاخی
مثمر بود» (جوینی، ۱۳۸۴: ۷۵).

متن صادقی

«و فرزند او امیر اسفهلار علاءالدین ابوبکر،
رَحْمَهُ الله از آن شجره همایون ثمره، شاخی
مثمر بود» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۶۵).

به نظر می‌رسد که ضبط قزوینی اصح باشد. جوینی خاندان علاءالدین ابوبکر را شجره‌ای دانسته که علاءالدین، شاخ مثمر آن شجره و فرزندش ثمره آن شاخ است. تعبیری بدین مضمون در تاریخ بیهقی و درباره محمود غزنوی دیده می‌شود: «امیر ماضی، رحمة الله علیه، شکوفه نهالی بود که ملک از آن نهال پیدا شد» (بیهقی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۳۳).

۱۹. کهول / کهولت

متن قزوینی - اقبال

«تا لاجرم در عهد صبی، مستجمع آداب شباب و
کهول گشت» (جوینی، ۱۳۸۴: ۷۶).

متن صادقی

«تا لاجرم در عهد صبی، مستجمع آداب شباب و
کهول گشت» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۶۵).

این عبارت در تعریف از والی بلخ و تجربه و کارآزمودگی اوست که در کودکی جمیع آداب جوانی و میانسالی را کسب کرده است؛ همانطور که «در عنفوان شباب به استیعاب انواع آداب و استجماع اسباب تقدّم بر اقران و اتراب قصب سبق ربوده» و «در ایام جوانی [...] از مراتب پیران‌کاردیده» برگزیده است (نک. همان). واضح است که جوینی «صبا، شباب و کهول» را به ترتیب در معنای «کودکی، جوانی و میانسالی» به کار برده است؛ اما مصحح بدون توجه به معنای مصدری کهول (کهول گردیدن: دو موی شدن)، آن را به «کهولت» تغییر داده است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل کهول).

۲۰. نیابند / یابند

متن قزوینی - اقبال

متن صادقی

«گماشتگان و حشم و خدم چنان منزجر و منتبه باشند که در مدارج و معابر هیچ ضعیف را از ایشان فرع آسیب و رنج نباشد و از قوائم خیل، مفرّ و مهرب نیابند چنانکه در قرآن مجید، کلام ربّ العزّة می‌آید: «حَتَّىٰ إِذَا آتَوُا عَلَىٰ وَادِي النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطَمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۶۹).

«گماشتگان و حشم و خدم چنان منزجر و منتبه باشند که در مدارج و معابر هیچ ضعیف را از ایشان فرع آسیب و رنج نباشد و از قوائم خیل، مفرّ و مهرب نیابند چنانکه در قرآن مجید، کلام ربّ العزّة می‌آید: «حَتَّىٰ إِذَا آتَوُا عَلَىٰ وَادِي النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطَمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (جوینی، ۱۳۸۴: ۸۱).

مصحّح فعل «نیابند» را به «یابند» تغییر داده و جمله را اینگونه معنی کرده است: «محل فرار در زیر پای اسبان قرار نگیرند» (همان). همانطور که مشخص است، عبارت بالا به داستان حضرت سلیمان و ورود سپاه ایشان به سرزمین مورچگان اشاره دارد. با ورود حضرت به این سرزمین، یکی از مورچگان که شکوه و جلال سلیمان و سپاهیان را دید به وحشت افتاد و ترسید که مورچگان زیر دست و پای لشکر سلیمان لگدکوب شوند؛ بنابراین دستور داد که «ای مورچگان، به لانه‌های خویش پناه ببرید تا سلیمان و یارانش بدون توجه (بی‌خبر) شما را پایمال نکنند» (نمل: ۱۸).

نامه مورد بحث، در تفویض شحنگی ترکمانان به «الغ جاندار بک» است و در متن نامه به وی سفارش می‌شود که عدل و داد را چنان گسترده کند که «جملگی فقرا و ضعفا از صدمات اغنیا و اقویا ایمن توانند بود» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۶۹)؛ و گماشتگان خود را نیز چنان آگاه کند و از تعدی به خلق بازدارد که به هنگام عبور آنان از معابر، هیچ‌کس احساس ترس نکند؛ به عبارت دیگر، ضعفا چنان احساس امنیت کنند که برخلاف مورچگان در داستان حضرت سلیمان، به فکر فرار و به دنبال یافتن پناهگاه نباشند.

۲۱. مسند فتوی / مسند تقوی

متن صادقی

«خاندان سمعانی در خراسان منشأ و منبع علوم دینی و مهبط و مغرس کرامت و فضل یزدانی است و همواره صدر و مسند علم و تقوی به عالمی متبحر و صاحب‌ریاستی از آن خاندان [...] آراسته بوده است» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۷۳).

متن قزوینی - اقبال

«خاندان سمعانی در خراسان منشأ و منبع علوم دینی و مهبط و مغرس کرامت و فضل یزدانی است و همواره صدر و مسند علم و تقوی آن به عالمی متبحر و صاحب‌ریاستی از آن خاندان [...] آراسته بوده است» (جوینی، ۱۳۸۴: ۸۶).

مصحّح با تصحیح ذوقی، «فتوی» را به «تقوی (تقوا)» تبدیل کرده است؛ اما چنانکه از عنوان و مضمون منشور برمی‌آید، این نامه در سپردن ریاست اصحاب شافعی به «ابوسعید عبدالکریم سمعانی» است. از خاندان سمعانی

که در مرو سکونت داشته‌اند، فقها، ادبا، محدثان و خطیبان معروف برخاسته‌اند و عبدالکریم یکی از فقها و محدثان بزرگ و معروف این خاندان است (نک. تهامی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۲۶۵)؛ بنابراین، مسند «فتوا» برای خاندان سمعانی و عبدالکریم، نسبت به مسند «تقوا» ارجح و اصح است و برای آنان که با متون ادبی آشنایی دارند به استدلال نیاز ندارد. همچنین ضمیر «آن» که در متن قزوینی بعد از فتوا وجود دارد و مصحح آن را حذف کرده است به «خراسان» برمی‌گردد.

۲۲. نثره / نثر

متن قزوینی - اقبال

مقفی و محلی به نثری که نثار آن از نثره و
شعری سزد (جوینی، ۱۳۸۴: ۹۳).

متن صادقی

«مقفی و محلی به نثری که نثار آن از نثر و
شعری سزد» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۴).

روشن است که «نثره» یا «نثره الاسد» نام دو ستاره نزدیک به یکدیگر و منزل هشتم ماه است که با رعایت صنعت مؤاخات، با «شعری» (نام دو ستاره معروف روشن) همراه شده است (نک. مصفی، ۱۳۵۷: ۷۸۳). مشخص نیست که چرا مصحح، آن را به «نثر» تغییر داده است؛ اما با توجه به شرح وی در پانوشت این عبارت که گفته است: «سزاوار است که برای نثر آن دو ستاره نثر و شعری گوهر نثار کنند (نور بپاشند)...؛ ق: نثره» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۴)؛ به نظر می‌رسد ایشان «ه» در نثره را ضمیر پنداشته و آن را حذف کرده است. بررسی متون ادبی نشان می‌دهد که رعایت جناس شبه‌اشتقاق «نثره» با «نثر» و «نثار» مورد توجه ادبا و شاعران بوده است؛ برای مثال به موارد زیر بسنده می‌شود:

- «با علو نسب و سمو حسب، شعری که شعری شعار آن سزیدی و نثره نثار آن شایستی» (عوفی، ۱۳۲۴ ق:.

(۵۸).

نثره برد ز نثر بدیعت نثارها شعری کند ز شعر لطیف شعارها

(جمال الدین اصفهانی، ۱۳۲۰: ۸۷)

۲۳. می بیند / می بینند

متن قزوینی - اقبال

«لاجرم مظلومان [...] چون از دور، تجلی نور
عدل آن پادشاه که ممد انوار آن بعد الله تعالی
رأی نورانی خداوند است که ينظر بنورالله،
می بینند، روی بدان حضرت جلال و قبله دولت
اقبال می آرند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۱۱).

متن صادقی

«لاجرم مظلومان [...] چون از دور، تجلی نور
عدل آن پادشاه که ممد انوار آن بعد الله تعالی
رأی نورانی خداوند است که ينظر بنورالله
می بینند، روی بدان حضرت جلال و قبله
دولت اقبال می آرند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

به نظر می‌رسد که مصحح، فاعل «می‌بینند» را خداوند (پادشاه) دانسته و آن را به «می‌بیند» تغییر داده است. در این صورت، معنی جمله چنین خواهد بود: پادشاه که به نور خدا می‌بیند، می‌بیند؛ یعنی «يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ» و «می‌بیند» ایجاد حشو می‌کند. در صورتی که فاعل «می‌بینند»، «مظلومان» است که تجلی نور عدل آن پادشاه را... می‌بینند و روی به درگاه وی می‌آرند.

۲۴. آتش خواه / آتش

متن قزوینی - اقبال

«چون آتش خواهی در رسید و آبی بر آتش اشتیاق ما زد و خاک در روی اومید من کهنتر پاشید و همچون باد برگذشت» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۱۵).

متن صادقی

«چون آتش در رسید و آبی بر آتش اشتیاق ما زد و خاک در روی اومید من کهنتر پاشید و همچون باد برگذشت» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۰۳).

مصحح، در این عبارت نیز ضبط صحیح «آتش خواه» را به ضبط نادرست «آتش» تغییر داده است. از متن نامه چنین برمی‌آید که جمال‌الدین، مخدوم جوینی، از بیهق به خانه وی وارد شده است؛ اما اقامتش زیاد طول نکشیده و مثل باد برگزشته است. جوینی که «از مجالست و صحبت مغتنم متبرک او نصیبی نیافته است»، جمال‌الدین را به خاطر تعجیل در این سفر، به «آتش خواه» تشبیه کرده است.

«آتش خواه» کسی است که از خانه همسایه یا جایی دیگر، پاره‌ای آتش برای روشن کردن چراغ یا هیزم خویش طلب می‌کند و پس از گرفتن (اقتباس) آن، برای اینکه آتشی که قرض کرده است، خاموش نشود، به سرعت محل را ترک می‌کند؛ به همین دلیل در معنی این لغت چنین آمده است: «شتاب‌زده، آن که درنگ نیارد و به محض آمدن، بازگشتن خواهد» (اشرف‌زاده، ۱۳۷۰: ۲۰). رباعی زیر از عطار نیز مؤید این معنی است:

ای گشته دلم بی تو چو آتشگاهی وز هر رگ جان من به آتش راهی
چون می‌دانی که در دل آتش دارم ناآمده بگذری چو آتش خواهی
(دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل آتش خواه)

۲۵. معرفانه / حقیرانه

متن قزوینی - اقبال

«می‌دانم که از بدایع و لطایف منظوم و منثور تازی و پارسی که بر آن حضرت اجلها الله جلوه کند، کلمات معرفانه من خادم مختصر و حقیر و تهمت‌زده تقصیر نماید» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۲۰).

متن صادقی

«می‌دانم که از بدایع و لطایف منظوم و منثور تازی و پارسی که بر آن حضرت اجلها الله جلوه کند، کلمات حقیرانه‌ی من خادم، مختصر و حقیر و تهمت‌زده‌ی تقصیر نماید» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۰۷).

در این عبارت نیز مصحح، کلمه «معرفانه» را بی‌دلیل و شاید با بدخوانی متن، به «حقیرانه» تبدیل کرده است. مخاطب این نامه جوینی مشخص نیست؛ اما متن نامه نشان می‌دهد که وی نامه را در معرفی کاتبی فاضل ملقب به «برهان الدین» نوشته است و در عبارت مورد بحث، از قصور کلام خویش در معرفی او و بیان اوصافش سخن رانده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که ضبط قزوینی - اقبال «مُعرفانه» باشد که علامت تشدید آن در چاپ لحاظ نشده است. معنی «مُعرف» در لغت‌نامه دهخدا/ نیز این احتمال را تأیید می‌کند: «شخصی باشد که چون کسی پیش سلاطین و امرا رود و مجهول الحال باشد، اوصاف و نسب او بیان کند تا درخور آن مورد عنایت شود» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل معرف).

۲۶. خطو وساع و ید صناع / خطو ساع و ید صانع

متن قزوینی - اقبال

«دقایق مکارم و صنایع که خاطر و قلم همایون در ترتیب و تلفیق آن، خطو وساع و ید صناع است به جای می‌آرد» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۳۱).

متن صادقی

«دقایق مکارم و صنایع که خاطر و قلم همایون در ترتیب و تلفیق آن، خطو ساع و ید صانع به جای می‌آرد» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۱۷).

مصحح، ضمن تغییر ضبط قزوینی - اقبال و حذف «است» از پایان جمله، در توضیح «خطو ساع و ید صانع» نوشته است: «دونده؛ قدم رونده (دونده) و دست نیکوکار» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۱۷). نگاهی به فرهنگ‌های لغت عربی و فارسی و تأملی در متن بالا نشان می‌دهد که ضبط قزوینی - اقبال کاملاً صحیح بوده است و به تغییر آن نیازی نیست. «خُطو و ساع» که در عربی به صورت «وَسَاعُ الخُطو» نیز به کار می‌رود به معنی «فراخ گام و سریع‌السير» و مترادف با «وَسَاعُ الخُطو» و «شَدِيدُ العَدو» است (نک. ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۸: ۳۹۳؛ راغب اصفهانی، بی‌تا، ج ۱: ۸۷۱؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل وساع). «ید صناع» نیز مقلوب «صِنَاعُ الید و صِنَاعُ الیدین»، به معنی «ماهر و چربدست در پیشه و کار خود» است (نک. مصطفی، ۱۹۸۹، ج ۱: ۵۲۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل صناع)؛ بنابراین جوینی خاطر و قلم همایون مخدوم را با این دو ترکیب وصف کرده است و با در نظر گرفتن لف و نشر عبارت، وی را صاحب «اندیشه‌ای وقاد و قلمی باریک‌کار» دانسته است.

جالب اینکه مکتوب اخیر یک بار دیگر نیز در عتبه / الکتبه آمده است و مصحح در آنجا نیز همین تغییرات را اعمال کرده است؛ اما این بار متن قزوینی را به صورت «ید صناع» و «خطو و ساع» خوانده و پس از تصحیح، آنها را «قدم رونده و دست نیکی‌کننده» معنی کرده است (نک. جوینی، ۱۳۹۶: ۲۴۶).

۲۷. احتراز نماید / احتراز ننماید

متن قزوینی - اقبال

«و کرم خویشان را بر خویشان از جهت من کهنتر، رفیقی مواظب و حفیظی مراقب داند و از آن انهاء و اصغاء احتراز نماید» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴).

متن صادقی

«و کرم خویشان را بر خویشان از جهت من کهنتر، رفیقی مواظب و حفیظی مراقب داند و از آن انهاء و اصغاء، احتراز ننماید» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۳۹۶).

مکتوبی که عبارت بالا در آن به کار رفته است، یک بار دیگر و به صورت کامل تر در عتبه الکتبه آمده است که مصحح نسبت به آن غفلت ورزیده است (نک. جوینی، ۱۳۸۴: ۱۶۲ و همان، ۱۳۹۶: ۲۴۶). مقایسه این دو مکتوب نشان می دهد که در جمله آخر عبارت بالا، ترکیب «ذکر تهاون» قبل از فعل، افتاده است؛ بنابراین صورت کامل آن چنین است: مخدوم «از آن انهاء و اصغای [ذکر تهاون] احتراز نماید»؛ درحقیقت منتجب الدین از مخدوم خود می خواهد تا به سخن اطرافیان که شرفیابی نیافتن جوینی به محضر وی را تهاون به شمار می آورند، توجه نکند.

۲۸. بی نیازی / یاری

متن قزوینی - اقبال

«ضعف تن و پیری و بی نیازی و بی آلتی سفر و سرمای مفرط و صاعقه برف دمام بر صفتی که مثل آن درین شصت سال معهود و محسوس نبوده است» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۳۴).

متن صادقی

«ضعف تن و پیری و یاری و بی آلتی سفر و سرمای مفرط و صاعقه برف دمام بر صفتی که مثل آن در این شصت سال معهود و محسوس نبوده است» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۲۰).

با توجه به متن مکتوب، جوینی موانعی را برمی شمرد که موجب شده است او از سفر و شرفیابی به محضر مخدوم بازبماند؛ بنابراین و به طور مسلم، کلمه «یاری» که مصحح آورده است نمی تواند مناسب این متن باشد. به نظر می رسد «نیازی» در این جمله به معنی «دوست و همراه» باشد (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل نیازی) و جوینی «بی نیازی» یعنی نداشتن همراه و دوست را یکی از موانع سفر شمرده است.

۲۹. نضار / نثار

متن قزوینی - اقبال

«کاشکی بودی یساری تا نثارش کردمی هرچه در عالم نضار و هرچه در گیتی ذهب» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۵۴)

متن صادقی

«کاشکی بودی یساری تا نثارش کردمی هرچه در عالم نثار و هرچه در گیتی ذهب» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۳۹)

ظاهراً مصحح محترم به دلیل اشتراک معنایی «نضار/ نضار» (زر و سیم ناگداخته خالص) با «ذهب» (زر)، آن را به «نثار» تبدیل کرده است؛ ولی به دو دلیل می توان ضبط «نضار» را در این بیت ارجح دانست؛ اول اینکه «نثار» یک بار در مصراع اول به عنوان جزو اسمی فعل مرکب به کار رفته است و تکرار آن در مصراع دوم به عنوان مفعول فعل و به صورت «نثار را نثار کردن» صحیح نمی نماید؛ دوم اینکه قرینه سازی شاعرانه «عالم» با «گیتی» و

«نضار» با «ذهب» می‌تواند مؤید آن باشد.

۳۰. سُبَّت / وصمت

متن قزوینی - اقبال

«حضرت بزرگوار خداوندی از این منقصت و سبت منزّه و مقدّس است» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

متن صادقی

«حضرت بزرگوار خداوندی از این منقصت و وصمت منزّه و مقدّس است» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۴۴).

«سُبَّت» به معنای «عار و ننگ» است (نک. بستانی، ۱۳۷۳: ۲۳۰) و تغییر آن به «وصمت» صحیح به نظر نمی‌رسد.

۳۱. بُنِیت / شیب

متن قزوینی - اقبال

«اگر در بُنِیت به سبب علوّ سن [...] که از علوّ مضاعف باد، فتوری ظاهر یابند» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

متن صادقی

«اگر در شیب به سبب علوّ سن که از علوّ مضاعف باد، فتوری ظاهر یابند» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۴۴).

آنطور که از پانوشت این تصحیح برمی‌آید، مصحح، «بُنِیت» را به صورت «به نِیت» خوانده و آن را نادرست و نامأنوس با متن دانسته است؛ سپس «شیب» را که با «علوّ سن» تناسب دارد، جایگزین «بنیت» کرده است. معنای واضح «بنیت/بنیه» و مناسب بودن آن در جمله، به توضیح نیاز ندارد.

۲-۲ پیشنهادها

صادقی معتقد است در کتاب عتبه الکتبه تصحیح قزوینی - اقبال اشتباهاتی وجود دارد و برخی از آنها را به درستی تشخیص داده است؛ اما به نظر می‌رسد در تصحیح آنها اشتباه کرده است. در ادامه، چند نمونه از این نوع لغزش‌های در تصحیح، به همراه پیشنهادها نویسنده این مقاله ذکر می‌شود.

۱. مُنَعَثِر (مُنَعَثِر) / مُدَّیَل

متن قزوینی - اقبال

«و من از این جهت در اذیال خجلت منعثر» (جوینی، ۱۳۸۴: ۳).

متن صادقی

«و من از این جهت در اذیال خجلت مدّیل بودم» (جوینی، ۱۳۹۶: ۹۸).

مصحح به دلیل نادرست بودن واژه «مُنَعَثِر»، به تصحیح ذوقی پرداخته است و فقط به قرینه لغت «اذیال»، «منعثر» را به «مدّیل» تغییر داده و در پانوشت، آن را «در ذیل قرار گرفتن» (۴) معنی کرده است؛ اما به نظر می‌رسد

«منعثر» در متن عتبه الکتبه، تصحیف یا اشتباه چاپی «مُتَعَثِّر» به معنی «لغزیده، لغزش‌یابنده و لغزنده» باشد. در عربی، «تَعَثَّرَ بِأَذْيَالٍ» به معنی «گیرکردن پا در دامن» و متعاقب آن، به سر درآمدن و زمین‌خوردن است؛ مثلاً در الغنی، درباره «تَعَثَّرُ» چنین آمده است: «لَمْ تَسْتَطِعْ أَنْ تَنْهَضَ بَعْدَ تَعَثُّرِهَا بِأَذْيَالِ فُسْتَانِهَا: بَعْدَ تَعَلُّقِ أَحَدِ رِجْلَيْهَا/ تَعَثَّرَ بِأَذْيَالِهِ فَسَقَطَ أَرْضًا: تَعَلَّقَتْ رِجْلُهُ» (نک. المعانی، ۱۳۹۹: ذیل متعثر).

ازسوی دیگر، عبارت «متعثر شدن در اذیال چیزی» به معنی «افتادن و گرفتار شدن در آن چیز»، بارها در متون ادب فارسی نیز به کار رفته است؛ مثال:

- «دوست [...] در اذیال عجلت و خجلت متعثر و بر حقوق زیارت بیگامی متوقر» (رواینی، ۱۳۷۵: ۱۷۰)؛

- «آزادچهر [...] از بار وقار حضرت متأثر و در اذیال دهشت متعثر، به مقامی که تخصص رفت بایستاد» (همان: ۷۱۳)؛

- «همگنان خاصه خواص مجلس ملوک بر دأب آداب خدمت متوقر باشند و از تعثر در اذیال هفوات، متیقظ» (همان: ۳۴۵)؛

- «به اذیال بقایای دواعی طبیعت، متعثر شده» (عزالدین کاشانی، ۱۳۷۶: ۷۳)؛

- «لکن هنوز به اذیال بقایای صفات نفوس، متعثر مانده باشند» (همان: ۱۱۵).

علاوه بر مثال‌های بالا، در بخش اخوانیات عتبه الکتبه نیز عبارتی عربی به کار رفته است که «تَعَثَّرَ بِذَيْلٍ» در آن به کار رفته است: «أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَسْتَقْبِلُهُ مِنَ الْفُضُولِ فِي إِطْلَاقِ الْمَقَالِ وَالتَّعَثُّرِ بِذَيْلِ الضَّلَالِ» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

بنابراین تصحیح و تبدیل «منعثر» به «مذیل» نادرست است و اگر بنابر تصحیح قیاسی این کلمه باشد؛ صورت درست مصحح آن، «مُتَعَثِّر» است که به احتمال نزدیک به یقین، با افتادگی یک نقطه به این صورت درآمده است.

۲. انور / اندر

متن قزوینی - اقبال گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

«مدتی گذشت تا حال اضطراب رعایای مازندران و اختلال انور آن ولایت به سمع خدایگان عالم، پادشاه شرق و غرب خلد الله ملکه، می‌رسیده است» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۴).

«مدتی گذشت تا حال اضطراب رعایای مازندران و اختلال اندر آن ولایت به سمع خدایگان عالم، پادشاه شرق و غرب (خلد الله ملکه) می‌رسیده است» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۱۰).

در اینکه واژه «انور» در متن قزوینی - اقبال نادرست است، تردیدی وجود ندارد؛ اما به نظر می‌رسد تغییر و تصحیح آن به «اندر» نیز به دلایل زیر صحیح نباشد:

- متن عتبه الکتبه نشان می‌دهد که جوینی به کاربرد «اندر» تمایلی ندارد و به‌جز یک مورد، همه‌جا از حرف «در» استفاده کرده است. آن یک مورد هم کلام موزونی است که ممکن است جوینی آن را تضمین کرده باشد: «موانع روزگار که یکی را سر اندر دم دیگری است، راه این مطلوب محبوب بسته داشت» (جوینی، ۱۳۹۶: ۲۰۷).

- در متن *عتبة / الكتبة*، واژه «اختلال» هرگز با حروف اضافه «در» و «اندر» به کار نرفته است:
 - مدتی است تا حکایت حال اختلال ولایت گرگان و مضافات آن به سمع ما می‌رسیده است» (همان: ۱۲۵)؛
 - «اخبار اختلال آن ولایت و متفرق بودن حشم [...] به سمع ما می‌رسیده است» (همان: ۱۵۸).
- بررسی متن مصحح قزوینی - اقبال نشان می‌دهد که احتمالاً، کلمه «انور» در اثر اشتباه در کتابت نسخه یا چاپ کتاب، با کلمه «امور» که در سطر بعد و در ترکیب «خاطر امور» آمده، جابه‌جا شده باشد:

ومقابلة آن را بخدمت منقاد و معتقد والله و تعالی ولی التوفيق . مدتی گذشت تا حال اضطراب رعایا مازندران و اختلال انور آن ولایت بسمع خدایکان عالم پادشاه شرق و غرب خلدالله ملکه میرسیدست و خاطر امور اشرف خدایگانی اعظمی بنظم شمل آن مصالح التفات می‌داشته و ترتیب تدارک آن خلل و ازاله آفات از آن رعایا در تدبیر

بنابراین به نظر می‌رسد صورت صحیح این ترکیب، «اختلال امور آن ولایت» و صورت صحیح ترکیب سطر بعد، «خاطر انور اشرف» باشد.

۳. تفویض قضاء حکم / تفویض حکم قضاء

متن قزوینی - اقبال

«تفویض قضاء حکم و لشکر حضرت» (جوبنی، ۱۳۸۴: ۵۸).

«تفویض حکم قضاء لشکر حضرت» (جوبنی، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

متن صادقی

«تفویض قضاء حکم و لشکر حضرت»؛ عنوان نامه بیست و دوم *عتبة / الكتبة* در تصحیح قزوینی است که صادقی آن را به صورت «تفویض حکم قضاء لشکر حضرت» تصحیح کرده و در توضیح این نامه چنین نوشته است: «متن نامه انتصاب به قضاوت لشکر است (اصطلاحاً قاضی عسکر) در موضوع تأکید بر اطاعت از برهان‌الدین^۲ است که به سمت قاضی عسکر منصوب شده؛ در تمام داوری‌های شرعی و عرفی و نایبان او» (همان).

با این تصحیح، علی‌رغم نامشخص بودن تکلیف «او» عطفی که حذف شده است، ظاهراً مشکل نامفهوم بودن عنوان نامه برطرف شده است؛ ولی به نظر می‌رسد در متن قزوینی سهو در کتابت، تصحیح یا چاپ کلمه «حکم» صورت گرفته باشد که با اصلاح آن دیگر نیازی به تغییرات اعمال شده در متن صادقی نخواهد بود.

آنطور که از متن نامه برمی‌آید، حکم صادرشده «قضا و حکومت میان حشم منصور و اصناف متجنده و لشکریان» است که به قاضی‌القضات مجدالدین تفویض گردیده است (نک. همان: ۱۵۱) و در ادامه به «امیران اسفهلاران و مشاهیر و معتبران حشم از ترک و تازیک، ادام الله عزهم، بر احترام و توقیر مجدالدین» سفارش شده است (نک. همان)؛ بنابراین به نظر می‌رسد کلمه «حکم» در عنوان نامه، تصحیف «حشم» (لشکر) باشد که هم با متن نامه سازگاری بیشتری دارد و هم می‌تواند معطوف به «لشکر حضرت» باشد.

۴. اقداح و خمر (اقداح [خل] و خمر) / اقداح خمر و خل

متن قزوینی - اقبال

«هرچند من کهنتر خود در اختلاف روزگار که بر سراء و ضراء آن معولگی نیست و این حلو و مرئی که می‌چشانند و اقداح و خمر که در یکدیگر می‌گرداند پیوسته در موقف تحرّم و در مقام ترنّم، از عمر گذشته می‌اندیشم» (جوینی، ۱۳۸۴: ۹۴).

متن صادقی

«هرچند من کهنتر خود در اختلاف روزگار که بر سراء و ضراء آن معولگی نیست و این حلو و مرئی که می‌چشانند و اقداح خمر و خلّ که در یکدیگر می‌گرداند پیوسته در موقف تحرّم و در مقام ترنّم، از عمر گذشته می‌اندیشم» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۴).

مصحّح، دلیل تغییر دادن متن قزوینی - اقبال و افزودن «خلّ» (سرکه) را اینگونه آورده است: «حلو و مرّ باید با لف و نشر با خمر و خلّ بیاید که به ترتیب شیرین و تلخ و شیرین و ترش است» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۸۴). در اینجا ذکر چند نکته ضروری است: اولاً در منابع موجود، این ترکیب به صورت «خلّ و خمر» ضبط شده است نه «خمر و خلّ»؛ به نظر می‌رسد در تضاد بین «خلّ و خمر»، با توجه به اینکه هر دو از انگور به دست می‌آید، غالباً حلال بودن و حرام بودن این دو، مدّ نظر بوده است. همین وجه از تضاد موجب شده تا شراب، نماد شرّ، و خلّ نماد خیر شود و تمثیل «ما عندَ فلانِ خلّ و لا خمر» به معنی «الیسَ عندهُ خیرٌ و لا شرّ» در ادبیات عرب و فارسی رایج گردد (نک. ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۱۶؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق.، ج ۴: ۱۷۴)؛ دیگر آنکه، برخلاف «خلّ و انگبین» که شواهد فراوانی در متون ادبی برای بیان تضاد در مزه‌اشان وجود دارد (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل خلّ)، متضاد دانستن «خلّ و خمر» به سبب مزه (تلخی و شیرینی)، امری بدیع و کم‌سابقه است که جوینی یک بار دیگر نیز در عتبه الکتبه به کار برده است: «فرزندی که... با حادث سن و جوانی، پیران کاردیده و خلّ و خمر روزگار چشیده را از وی استفادت باید کردن» (جوینی، ۱۳۸۴: ۱۸). واضح است که جوینی در تمثیل «خلّ و خمر چشیده» (باتجربه)، مزه آن دو را مدّ نظر داشته است؛ حال آنکه مصحّح در پانوشت همین عبارت که خود می‌توانست شاهدهی برای تصحیح قیاسی افتادگی متن مورد بحث باشد نیز آورده است: «سرکه و شراب؛ مجازاً به معنای پخته و ناپخته یعنی تجربه‌دیده» (جوینی، ۱۳۹۶: ۱۱۴)؛ بنابراین به نظر می‌رسد که بعد از اقداح، کلمه «خلّ» افتاده و صورت صحیح ترکیب، «اقداح خلّ و خمر» است که با «حلو و مرّ»، لف و نشر نامرتب دارد. با این پیشنهاد، به جابه‌جایی حرف «واو» نیز نیازی نخواهد بود.

۳- نتیجه‌گیری

در چاپ دوباره عتبه الکتبه که به‌اهتمام مریم صادقی منتشر شده است، مصحّح کوشیده است تا از اشکالات چاپ قبلی (قزوینی - اقبال) بکاهد. او در رفع اشتباهات چاپی تا حدّ بسیاری از عهده کار بیرون آمده است؛ اما در تصحیح متن، با اینکه روش خود را «قیاسی» خوانده است، در موارد متعدد به شیوه ذوقی عمل کرده و ضبط ارجح و اصحّ قزوینی - اقبال را به‌نادرستی تغییر داده است. در این مقاله برخی از خطاهای تصحیح ارائه شد تا برای خوانندگان چاپ اخیر کتاب راهگشا و برای مصحّح در چاپ‌های بعدی اثر مفید باشد. اساساً در

تصحیح مجدد متون، مقابله آنها با نسخه یا نسخ موجود ضروری است و صادقی در تصحیح *عتبة الکتبة* فقط نسخه چاپی قزوینی - اقبال را اساس کار خود قرار داده، به همین سبب نتوانسته است آن متن منقح و آراسته‌ای را عرضه کند که در مقدمه کتاب بدان اشاره کرده است.

پی‌نوشت

۱. منظور صادقی، نسخه چاپی «*عتبة الکتبة*» است که در دو نوبت و به سال‌های ۱۳۲۹ و ۱۳۸۴ ه. ش. منتشر شده است (نک. جوینی، ۱۳۹۶: ۱۹۹).
۲. این نامه در تفویض حکم مذکور به «قاضی القضاة مجدالدین» است نه «برهان‌الدین» (نک. جوینی، ۱۳۹۶: ۴۷ و ۱۵۰).

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ق.). *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق و ضبط عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ ق.). *لسان العرب*، محقق: علی شیری، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴. اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۰). *فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیّرات آثار عطار نیشابوری*، مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. افشار، ایرج (۱۳۵۳). *نامه‌های قزوینی به تقی‌زاده*، تهران: جاویدان.
۶. بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۳). *منجد الطلاب*، ترجمه محمد بندر ریگی، تهران: انتشارات اسلامی.
۷. بهاء‌الدین بغدادی، محمد بن مؤید (۱۳۸۵). *التوسل الی التوسل*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
۸. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۹۰). *دیبای دیداری: متن کامل تاریخ بیهقی*، مقدمه و شرح مشکلات محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران: سخن.
۹. تهامی، غلامرضا (۱۳۸۵). *فرهنگ اعلام تاریخ اسلام*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۰. جمال‌الدین اصفهانی، محمد بن عبدالرزاق (۱۳۲۰). *دیوان*، با تصحیح و حواشی وحید دستگردی، تهران: سنایی.
۱۱. جوینی، علی بن احمد منتجب‌الدین بدیع (۱۳۸۴). *عتبة الکتبة*، تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی، تهران: اساطیر.
۱۲. جوینی، علی بن احمد منتجب‌الدین بدیع (۱۳۹۶). *عتبة الکتبة*، به‌اهتمام مریم صادقی، تهران: نگاه معاصر.
۱۳. جوینی، محمد (۱۳۷۵). *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
۱۴. جهانبخش، جويا (۱۳۹۰). *راهنمای تصحیح متون*، تهران: میراث مکتوب، چاپ سوم.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی‌تا). *مفردات الفاظ القرآن*، مصحح: صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالشامیة.

۱۷. راوندی، محمد بن علی (۱۳۸۶). *راحة الصدور و آية السرور*، به سعی و تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
۱۸. سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۷). *بوستان*، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
۱۹. سنایی، مجدود بن آدم (۱۳۹۳). *دیوان حکیم سنایی*، به کوشش محمدرضا برزگر خالقی، تهران: زوآر.
۲۰. صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد (۱۴۱۴ ق.)، *المحیط فی اللغة*، به تحقیق محمد آل یاسین، بیروت: عالم الکتب.
۲۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس، چاپ یازدهم.
۲۲. عزالدین کاشانی، محمود بن علی (۱۳۷۶). *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*، به تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.
۲۳. عمادی حائری، سید محمد (۱۳۸۷). «تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی»، گزارش میراث، ۳ (۲۵) و (۲۶)، ۱۰-۴.
۲۴. عوفی، محمد بن محمد (۱۳۲۴ ق.). *لباب الالباب*، به سعی و اهتمام و تصحیح ادوارد براون، لیدن: مطبعة بریل.
۲۵. قیم، عبدالنبی (۱۳۸۵). *فرهنگ معاصر عربی - فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
۲۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۲۷. مصطفی، ابراهیم و دیگران (۱۹۸۹ م.). *معجم الوسیط*، استانبول: دارالدعوه.
۲۸. مصفی، ابوالفضل (۱۳۵۷). *فرهنگ اصطلاحات نجومی*، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
۲۹. المعانی، (۱۳۹۹/۸/۲۳). «منعثر» و «شاد»، www.almaany.com/ar/dict/ar-ar.
۳۰. معلوف، لوئیس (۱۳۷۴). *المنجد عربی - فارسی*، ترجمه محمد بندریگی، تهران: ایران، چاپ دوم.
۳۱. وراوینی، سعدالدین (۱۳۷۵). *مرزبان‌نامه*، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.